

Aybəniz ƏLİYEVƏ-KƏNGƏRLİ
*AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasının direktoru,
filologiya üzrə elmlər doktoru*

Nigar BABAXANOVA
*AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanası "Azərbaycan-Fransa
elmi mədəni əlaqələr bölməsi"nin müdiri, doktorant*

MƏRKƏZİ ELMİ KİTABXANANIN BEYNƏLXALQ KİTAB MÜBADİLƏSİ TARİXİNDƏN (1925-1955-Cİ İLLƏR)

Açar sözlər: *Azərbaycan kitabxanaları, Azərbaycan MEA, Mərkəzi Elmi Kitabxana, beynəlxalq kitab mübadiləsi, xarici əlaqələr*

Ключевые слова: *Библиотеки Азербайджана, НАН Азербайджана, Центральная Научная библиотека, международный книгообмен, международные отношения*

Keywords: *Azerbaijani libraries, NAS of Azerbaijan, Central Scientific Library, international book exchange, international relations*

Artıq neçə onilliklərdir ki, xalqın milli-mədəni sərvətlərini, kitab, əlyazma və s. şəklində maddiləşmiş mədəni yaddaş nümunələrini, elmi, bədii, mədəni kitabıyyatı toplayıb mühafizə edən və bununla da, dünya mədəniyyətinin bir parçasına çevrilən Azərbaycan kitabxanaları beynəlxalq informasiya mühitinin subyekti kimi çıxış edirlər. Bugün respublikada belə kitabxanaların sayı onlardır.

Azərbaycanda beynəlxalq kitab mübadiləsi 1920-30-cu illərdə 4 kitabxana tərəfindən həyata keçirilməyə başlanıb. Bunlar Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanası, M.F.Axundov adına Milli Kitabxana, Bakı Dövlət Universitetinin Kitabxanası və Respublika Elmi-Texniki Kitabxanasıdır.

Ölkədə ilk dəfə M.F.Axundov adına Milli Kitabxana beynəlxalq kitab mübadiləsi aparmaq üçün müəyyən cəhdlər etsə də, qə-

nətbəxş nəticə əldə olunmamışdır. Belə ki, 1923-cü ildə "Komplektləşdirmə" şöbəsinin nəzdində yaradılmış "Xarici ədəbiyyat və beynəlxalq kitab mübadiləsi" bölməsi yalnız 1965-ci ildən müstəqil şöbəyə çevrilmiş və tam gücü ilə fəaliyyət göstərəyə başlamışdır [1].

Bakı Dövlət Universitetinin Kitabxanasına isə ilk dəfə xarici ədəbiyyat 1928-1929-cu illərdə daxil olmuşdur. Amma həmin kitablar Universitetin fondu mübadilə yolu ilə daxil olmadığından bunu beynəlxalq kitab mübadiləsi kimi səciyyələndirmək mümkün deyil. Belə ki, sözügedən 1000 nüsxə ədəbiyyat kitabxanaya Bakıda fəaliyyət göstərən Fransa Cəmiyyəti tərəfindən hədiyyə edilmişdi [2].

Respublika Elmi-Texniki Kitabxanasına gəlinə, qeyd etməliyik ki, kitabxananın fondu xarici ədəbiyyatla 1960-cı illərdən etibarən komplektləşdirilməyə başlamışdır. 60-cı illərin sonlarından etibarən "Xarici ölkə sənədlərinin fondu"na xarici patent idarələrinin rəsmi bülletenlərinin surətləri və xarici ölkə patentlərinin ixtira təsvirləri mikrofilm, mikrofiş və kağız daşıyıcılarda daxil olmağa başlamışdır [3].

Azərbaycanda ilk dəfə beynəlxalq kitab mübadiləsi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanası tərəfindən həyata keçirilmişdir. Mərkəzi Elmi Kitabxanasının beynəlxalq əlaqələri 80 illik zəngin tarixi keçmişə malikdir.

Kitabxananın formalaşması prosesi Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin (ATTC) yaradılması ilə başlamışdır. Belə ki, Kitabxana N.Nərimanov, T.Şahbazi, H.Zeynallı, V.Bartold, Ə.Haqverdiyev, N.Marr, A.Krımski, P.Juze, F.Köprülüzadə və A.Baqrının bilavasitə iştirakı və yardımı ilə Azərbaycan elmini öyrənmək məqsədi ilə 1923-cü ildə təşkil edilmiş ATTC-nin əsasında 1924-cü ildə yaradılmışdır. O dövrdə MEK "Cəmiyyətin biblioqrafiya bürosu" adlanırdı. 1925-ci il avqustun 9-da Cəmiyyə-

yətin Mərkəzi Şurasının iclasında Azərbaycan folklorunun öyrənilməsində böyük xidmətləri ilə yadda qalan professor Aleksandr Vasilyeviç Baqrinin rəhbərliyi altında təsis edilmiş (1924) büronun bazası əsasında "Kitabxana-Bibliografiya bürosu" yaradıldı. H.Zeynallı (sədr), A.O.Dalavassera, Ş.Manatov, Y.A.Paxomov, X.Terequlov büronun tərkibinə daxil edildilər. Həmin iclasın yekununa əsasən büronun tərkibində "Elmi-məlumat şöbəsi" təsis edildi. Şöbənin vəzifəsi Azərbaycan və onun elmi haqqında müxtəlif arayışlar, bibliografik göstəricilər, bülletenlər, elmi-nəzəri vəsaitlər hazırlamaq və ölkənin təsərrüfat orqanlarını, elmi müəssisələri, müxtəlif idarələri informasiya ilə təmin etmək idi. Beləliklə, 1925-ci ildə 432 nüsxə kitab və 1200 nüsxə qiymətli əlyazma ilə Mərkəzi Elmi Kitabxana faktiki olaraq fəaliyyətə başladı. Həmin il kitabxana quruculuğu sahəsində az-çox təcrübəyə malik N.Nərimanovun (onun 1894-cü ildə Azərbaycanda yaratdığı ilk ictimai kitabxana- qiraətxana 1898-ci ildə çar senzurası tərəfindən bağlanmışdı və N.Nərimanov yarımçıq qalmış ideyalarını Mərkəzi Elmi Kitabxananın fəaliyyətinə təbiiq etmək istəyirdi) vəfatı professor A.V.Baqrinin işini çətinləşdirmişdi. Çünki nə Cəmiyyət, nə də büro üzvləri arasında kitabxana işini dərinlən bilən vardı. Professor A.V.Baqri isə Mərkəzi Elmi Kitabxanada çalışana qədər, 1917-20-ci illərdə Samara Ali Pedaqoji Universitetinin Elmi kitabxanasına rəhbərlik etmiş və qısa zaman ərzində fonda 50 min ədəbiyyat, o cümlədən xaricdən alınan ədəbiyyat cəmləyə bilməmişdi [4]. Bu mənada, o, həmkarlarından daha təcrübəli idi və bu məziyyətlər professoru uzun illər Mərkəzi Elmi Kitabxananın direktoru vəzifəsində çalışmağa imkan vermişdi.

1926-cı ildə kitabxananın ilk oxu zalı istifadəyə verildi. 1929-cu ildə "Azərbaycan Tədqiq və Təəbbö Cəmiyyəti" bazasında Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutu (ADETİ) yaradıldı və "Kitabxana-Bibliografiya bürosu" avtomatik olaraq

"Azərbaycan DETİ-nin Kitabxanası" adlanmağa başlandı (1933-cü il yanvarın 1-dən "Mərkəzi Elmi Kitabxana", 1964-1984-cü illərdə-Əsaslı Kitabxana, 1984-cü ilin aprel ayından günümüzədək Mərkəzi Elmi Kitabxana kimi qeyd olunur).

A.V.Baqri və H.Zeynallının əsas məqsədi kitabxananın fondunu mümkün qədər zənginləşdirmək idi. 1924-cü ilin dekabr ayında Moskvada Ümumittifaq bibliografiya qurultayının keçirilməsi və bundan sonra ittifaq respublikalarının kitabxanaları arasında əlaqələrin daha da genişlənməsi bu məqsədə çatmaqda onlara xeyli kömək etmişdi. Belə ki, məhz həmin qurultayın çağırışına cavab olaraq Mərkəzi Elmi Kitabxananın rəhbərliyi fondun daha operativ və oxucu tələblərinə müvafiq olaraq komplektləşdirilməsi, o cümlədən xarici ədəbiyyatın əldə olunması sahəsində təcrübə qazanmış iri kitabxanalara (Moskva və Leninqrada-indiki Sankt-Peterburqda- yerləşən) ezamiyyətlər təşkil etməyə başlamışdı.

O illərdə istər xarici ölkələrlə ədəbiyyat mübadiləsi, istərsə də Qərb təhsil mərkəzləri ilə məktublaşma beynəlxalq elmi aləmlə kommunikasiya qurmağın, bilik və təcrübə toplamağın onsuz da məhdud olan yollarından biri idi və bu imkan, həm kitabxanacılar, həm də yerli alimlər üçün dünya elminə açılan yeganə pəncərə rolunu oynayırdı. Yarandığı ilk illərdə müvafiq sahədəki təcrübəsizlik Mərkəzi Elmi Kitabxanaya ittifaqın iri şəhərlərində fəaliyyət göstərən fundamental kitabxanalarla ayaqlaşmağa, onlar qədər informasiya təminatçısı olmağa imkan vermirdi. Moskva və Leninqrad kitabxanaları artıq 1917-ci ildən başlayaraq beynəlxalq kitab mübadiləsi prosesini öyrənməyə başlamışdılar. Belə ki, 1917-ci ilin noyabr ayında Rusiyada Sovet hakimiyyəti bərqərar olduqdan dərhal sonra V.İ.Lenin "Petroqraddakı İctimai kitabxananın vəzifələri haqqında" başlıqlı yazısında elmi kitabxanaların işində əsaslı yenidənqurma ideyasını irəli sürərək digər islahatlar-

la yanaşı, bütün xarici kitabxanalarla kitabların pulsuz mübadiləsini vacib hesab etdiyini vurğulamışdı [5, s.132].

Bunun nəticəsi kimi, 1919-cu ildə Peterburq ictimai kitabxanasında nəşrlərin beynəlxalq mübadiləsi üzrə xüsusi büro yaradılmışdı. Artıq 14 iyun 1921-ci ildə V.İ.Lenin "Xarici ədəbiyyatın əldə edilməsi və bölüşdürülməsi qaydaları haqqında" Xalq Komissarları Sovetinin dekretini imzalamışdı [6, s.30]. Eyni zamanda, Xalq Maarif Komissarlığı nəzdində xarici ədəbiyyatın satın alınması və paylaşıdırılması üzrə Mərkəzi İdarələrarası Komissiya yaradılmışdı. Komissiyanın vəzifəsi bütün elm sahələri üzrə respublika (Rus Sovet Respublikası) kitabxanalarına (əsasən iri kitabxanalara) lazım olan nəşrlərin xaricdən satın alınmasına dair sifarişlərin toplanması, təftiş və təsdiq edilməsi, uyğun (ideoloji cəhətdən) ədəbiyyatın seçilərək əldə edilməsi və kitabxanalar arasında bölüşdürülməsindən ibarət idi. Birinci dünya müharibəsindən sonra yeni üsul idarəetmə forması (respublika) ilə qarşı-qarşıya olan Rus dövlətində mərkəzləşdirmə ideyasının həyata keçirilməsi ilə iri kitabxana fondlarının formalaşdırılması və onların elmi ədəbiyyatla komplektləşdirilməsi prosesini həyata keçirmək mümkün oldu.

1918-ci ildə Şərqdə ilk demokratik respublikanın-Azərbaycan Demokratik Respublikasının qurulması ilə ölkədə peşəkar kitabxanaların yaradılması işi başlandı. Azərbaycanda kitabxanaları yeni çap olunmuş kitablarla, kütləvi nəşrlərlə, müxtəlif poliqrafiya məhsulları ilə təchiz edən, yerli kitabxanaların komplektləşdirmə işini və normal fəaliyyətini tənzimləyən, istiqamətləndirən Kitabxana Kollektoru və iki yeni kitabxana-1918-ci ildə Mirzə Ələkbər Sabir adına Kütləvi Kitabxana, 1919-cu ildə Bakı Dövlət Universitetinin elmi kitabxanası təşkil edildi. 1920-ci ilin aprel ayında Azərbaycanda artıq 95 min nüsxə kitab fondu olan 11 kitabxana var idi.

Azərbaycanda demokratik cümhuriyyətin süqutundan 1 il sonra, 1921-ci ildə ABŞ-ın İllinoys ştatının Universitet kitabxanası Sovet hökumətinə məktubla müraciət edərək rəsmi hökumət nəşrlərinin mübadiləsinin təşkil edilməsini təklif etdi. V.İ.Leninin cavabı müsbət oldu və 5 iyul 1921-ci ildə Amerika dövlətlərini Sovet hökumətinin fəaliyyəti ilə tanış etmək məqsədilə kitab mübadiləsinə icazə verildi [7, s.367]. Əslində, bununla Sovet hökuməti bütün elmi idarələrə, institutlara və dövlət kitabxanalarına yerli nəşrləri xarici kitablara dəyişdirməyə (yalnız mərkəzləşdirilmiş şəkildə) imkan vermiş oldu. Lakin qeyd etdiyimiz kimi, 1920-ci illərdə Azərbaycan kitabxanaları belə bir mübadilə üçün hələ tam hazır deyildilər. Bunun bir neçə səbəbi vardı:

Cümhuriyyət dövründə kitabxanalara əsasən türk dilində nəşr olunan ədəbiyyat cəmləndiyindən Sovet hökuməti belə nəşrlərin mübadiləsində maraqlı deyildi və kitabxanaların rus dilində nəşr olunmuş ədəbiyyatla komplektləşdirilməsinə ehtiyac vardı. Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə təbliği məqsədilə fransız dilində nəşr olunan kitablar (məs. Adil xan Ziyadxanlının "Azərbaycan" kitabı, Əkbərağa Şeyxülislamovun "Qafqaz Azərbaycan Cümhuriyyəti" broşürləri belə nəşrlərdən idi) da ideoloji cəhətdən "zərərli" hesab olunurdu.

Ölkədə poliqrafiya sənayesi, kitab çapı prosesi zəif idi. Başqa sözlə, Azərbaycan kitabxanalarının mübadilə məqsədilə mərkəzə göndərməli çap məhsulu olduqca az idi.

Azərbaycan kitabxanaları kitab mübadiləsi aparmaq üçün kifayət qədər təcürübəyə malik deyildilər.

Hər üç məsələ tezliklə öz həllini tapdı. 1924-cü ildə Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatının—"Azərnəşr"-in yaradılması ilə kitab nəşri sektorunda canlanma əmələ gəldi və nəticədə kitabxanaların fondları zənginləşməyə başladı. "Azərnəşr"ə təkcə kitab çapı deyil, onların satışı da həvalə olunmuşdu. Beləcə, 1920-1926-cı il-

lərdə Azərbaycan kitabxanalarına 779-adda 200000 nüsxəyə yaxın kitab daxil olmuşdu ki, bu da mübadilə üçün real zəmin yaradırdı. Ümumilikdə isə, bu dövr ərzində respublika üzrə nəşr olunan kitabların sayı 4 milyonu ötmüşdü.

1925-ci ildə Moskvada “Xariclə mədəni əlaqələr üzrə Ümumittifaq Cəmiyyəti”nin və “Международная книга”nın (Beynəlxalq kitab) yaradılması ilə ittifaq kitabxanalarının, o cümlədən Mərkəzi Elmi Kitabxananın beynəlxalq informasiya mühitinə inteqrasiyası üçün əlverişli şərait yarandı (1939-cu ildə fəaliyyətini dayandıran adıçəkilən birinci təşkilatın müasir davamçısı Rusiya Prezidentinin Sərəncamı ilə 2008-ci ilin avqust ayında təsis edilmiş və Azərbaycanla sıx əməkdaşlıq edən “MDB üzrə, xaricdə yaşayan həmvətənlər və beynəlxalq humanitar əməkdaşlıq Federal Agentliyidir-Rossotrudniçestvo”dur).

“Xariclə mədəni əlaqələr üzrə Ümumittifaq Cəmiyyəti”nin yaradılmasından sonra 1920-30-cu illərdən etibarən müttəfiq ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da buna bənzər cəmiyyətlər, birliklər qurulmağa başlandı. İlk növbədə Azərbaycanın Xarici Ölkələrlə Dostluq və Mədəni Əlaqələr Cəmiyyəti-“Vətən” cəmiyyəti yaradıldı, Kitab Palatası formalaşdırıldı, “Azərənəşr”, “Azərkitab” Kitab-Ticarət Birliyi və 26 Bakı komissarı adına “Bakı fəhləsi” mətbəəsinin birgə “Azqız” nəşriyyat birliyi təsis edildi. Yarandığı ilk illərdə əsasən bədii və uşaq ədəbiyyatı nəşr edən “Azərənəşr”dən fərqli olaraq “Azqız” həm də elmi və elmi-kütləvi ədəbiyyatın da çapına diqqət ayırırdı. Bu da öz növbəsində, birliklə Mərkəzi Elmi Kitabxananın 1930-cu ildə yaradılmış Komplektləşdirmə şöbəsinin əməkdaşlığını genişləndirirdi.

1926-cı ildə Berlin universitetinin professoru O.Hetç Moskvaya gələrək ittifaq ölkələrinin kitabxanaları ilə kitab mübadiləsi aparmaq barədə danışıqlara başlayır. Bunun nəticəsində, həmin ilin sentyabr ayında “Alman Elminin Təbliği Cəmiyyəti” ilə SSRİ

Kitab palatası arasında müqavilə imzalanır [8]. Bu müqavilə nəticəsində Mərkəzi Elmi Kitabxanaya Moskvadan ilk dəfə olaraq xarici ədəbiyyat partiyası göndərilir (məsələn, alman dilində “Brokhauz və Efronun ensiklopedik lüğəti”). Araşdırmalar göstərir ki, Mərkəzi Elmi Kitabxana kimi digər ittifaq kitabxanalarına da həmin dövrdə əsasən almandilli ədəbiyyat göndərilib (lakin bu proses çox uzun sürməyib. Belə ki, tezliklə Almaniyadan SSRİ-yə göndərilən kitablarda “alman ideyası” və sosializmi tənqid edən materiallar yer almağa başlayıb). Bunu “Xariclə mədəni əlaqələr üzrə Ümumittifaq Cəmiyyəti”nin 1926-cı il üçün informasiya bülletenindən də görmək olar:

Ölkə	Daxil olan kitablar	Göndərilən kitablar
Almaniya	11, 314	8, 736
Fransa	2, 527	3, 166
İngiltərə	1, 058	2, 983
Digər Avropa ölkələri	32, 084	29, 328

Həç kəsə sırr deyil ki, SSRİ xaricə əsasən sosializmi, kollektiv əməyi, sovet psixologiyasını təbliğ edən, şəxsiyyətə pərəstiş elementlərini özündə əks etdirən ədəbiyyatın göndərilməsində maraqlı idi. Və həmin dövrün beynəlxalq kitab mübadiləsi prosesində mövzu ekvivalentliyi gözlənilmirdi. Məsələn, Avropa və ya ABŞ-dan alınmış elmi ədəbiyyat əvəzinə xaricə artıq qeyd etdiyimiz məzmununda ədəbiyyat yola salınırdı. Tezliklə SSRİ-nin kitab mübadiləsi üzrə xarici partnyorları buna adekvat addımlar atmağa başladılar. Almaniya ilə kitab mübadiləsi buna real nümunədir.

Bütün bunlara baxmayaraq, 1930-cu illərin əvvəllərində SSRİ ən çox ABŞ (357437 nüsxə ədəbiyyat) və Almaniya (133271 nüsxə ədəbiyyat) ilə kitab mübadiləsi həyata keçirirdi [9,s.72].

1932-cü ildə Mərkəzi Azərbaycan Dövlət Elmi Tədqiqat İnstitutunun əsasında SSRİ EA Zaqafqaziya filialının Azərbaycan şöbəsinin yaradılması haqqında qərar qəbul edildi və 1933-cü il yanvar ayının 1-dən etibarən Azərbaycan DETİ-nin Kitabxanası "Mərkəzi Elmi Kitabxana" adlanmağa başladı.

Həmin dövrə qədər yalnız Azərbaycan DETİ-nin əməkdaşlarına və institutla bağlılığı olan şəxslərə (onların arasında aspirantlar da, İ.M.Qubkin, A.N.Derjavin, A.A.Qrossheym, F.Y.Levinson-Lessinq, İ.Q.Yesman, İ.İ.Meşşanov, N.Y.Marr və ilk Azərbaycan alimləri-S.Mümtaz, V.Xuluflu, A.Tağızadə, B.Çobanzadə, M.Əfəndiyev, A.S.Məmmədov və b. da vardı) xidmət göstərən Kitabxana 1933-cü ildən etibarən respublikada fəaliyyət göstərən 30 elmi müəssisə və 10-dan çox ali məktəbin 800 elmi işçinə, o cümlədən 87 professor və 138 dosentə xidmət göstərməyə başladı.

Elmi müəssisələrin və ali məktəblərin artan tələbləri fonunda Mərkəzi Elmi Kitabxana öz fondunu profilinə uyğun ədəbiyyatla daha sürətlə komplektləşdirməyə başladı. Nəticədə, 1933-cü ilin sentyabr ayında Mərkəzi Elmi Kitabxanada Mübadilə fondu yaradıldı. Bu isə Mərkəzi Elmi Kitabxananın həm yerli, həm də xarici kitabxanalarla kitab mübadiləsinə başlaması demək idi.

1934-cü ildə Mərkəzi Elmi Kitabxana SSRİ-də yerləşən 110 müəssisə və Ümumittifaq Kitab Palatası yanında Beynəlxalq Mübadilə Bürosu vasitəsilə ABŞ, Fransa, İsveç, İngiltərə və s. xarici ölkələrin kitabxanaları, ali təhsil ocaqları ilə mübadilə əlaqələri yarada bilmişdi [10, s.9]

1935-ci ilin oktyabrında SSRİ EA Zaqafqaziya filialının Azərbaycan şöbəsinin SSRİ EA Azərbaycan Filialına çevrilməsi nəticəsində filialın yanında mövcud bölmələr əsasında Kimya, Zoologiya, Botanika, Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya, Dil və Ədəbiyyat Elmi-Tədqiqat institutları, həmçinin Geologiya, Ener-

getika, Torpaqşünaslıq, Fizika sektorları yaradıldı, elmi-tədqiqat istiqamətləri və tədqiqatların sayı bir neçə dəfə artırıldı. 1935-1944-cü illər ərzində Mərkəzi Elmi Kitabxananın rəhbərliyi ilə bu müəssisələrdə 18 sahəvi kitabxana yaradıldı. Bu da öz növbəsində, həm elmi nəşrlərin, çap məhsullarının çoxalmasına, başqa sözlə, xarici ölkələrin marağına səbəb olan informasiya massivlərinin artmasına, həm də Mərkəzi Elmi Kitabxananın fondlarının xarici elmi ədəbiyyatla daha da zənginləşdirilməsinə olan tələbatın yüksəlməsinə səbəb oldu.

1935-ci ildə Mərkəzi Elmi Kitabxana ABŞ, Portuqaliya, Finlandiya, İngiltərə və Türkiyənin 150 elm və təhsil müəssisəsi, kitabxanası ilə kitab mübadiləsinə həyata keçirirdi. 25 dildə xarici ədəbiyyat müntəzəm şəkildə fonda daxil olurdu.

Ümumiyyətlə, 1920-1930-cu illərdə, xüsusilə, kapitalist ölkələri ilə dostluq münasibətlərinin yaradılmasını zəruri hesab edən sovet hakimiyyəti fəaliyyətinin ilk çağlarında tanışlıq görüşləri, səfərləri və bunların içərisində mədəni əlaqələrin formalaşdırılmasına mühüm yer verirdi. Həmin illərdə Sovet İttifaqının dəvəti ilə İtaliya elm və mədəniyyət xadimləri Azərbaycana səfər etmiş, SSRİ EA Azərbaycan Filialının bir sıra institutlarının fəaliyyəti ilə tanış olmuşdular [11]. Xarici qonaqlar Mərkəzi Elmi Kitabxana ilə də tanış olmuş və kitabxananın fonduna bir neçə kitab hədiyyə etmişlər.

SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin 1936-cı ildə qəbul etdiyi qərarla Ümumittifaq Kitab Palatası yanında Beynəlxalq Mübadilə Bürosu SSRİ Dövlət Kitabxanasının balansına verildi. Həmin vaxtdan etibarən SSRİ-nin bütün nəşriyyatları çap məhsulunun 6 nüsxəsini təmsil etdikləri respublikanın baş elmi kitabxanasına (və ya 3 nüsxəsini birbaşa SSRİ Dövlət Kitabxanasına) pulsuz göndərməli idilər. Kitabxana isə öz növbəsində həmin ədəbiyyatın 3 nüsxəsini SSRİ Dövlət Kitabxanasının Beynəlxalq Mübadilə

Bürosuna təhvil verməli idi. Bunun əvəzində Büro ittifaq kitabxanalarını xarici ədəbiyyatla təmin edirdi.

Burada qeyd etmək lazımdır ki, 1936-1940-cı illərdə beynəlxalq kitab mübadiləsində yalnız iri ümumittifaq kitabxanaları, müttəfiq ölkələrin akademik və elmi sahəvi kitabxanaları iştirak edirdilər [12].

1937-1939-cu illər ərzində Mərkəzi Elmi Kitabxanaya 2800 xarici ədəbiyyat daxil olmuşdu. Həmin dövrdə xarici kitabxanalara 1890 kitab və jurnal göndərilmişdi.

Artıq 1940-cı ildə Azərbaycanda 60 elmi müəssisə fəaliyyət göstərirdi. Bununla əlaqədar olaraq, Mərkəzi Elmi Kitabxananın oxucularının sayı 1420 nəfərdən 2240 nəfərə qədər artmış və onların xarici ədəbiyyata olan tələbatı daha da çoxalmışdı. Lakin İkinci Dünya müharibəsinin ilk illərində bu tələbatı lazımi səviyədə ödəmək mümkün olmurdu. Buna baxmayaraq, Leninqradın mühasirəsində Mərkəzi Elmi Kitabxana V.İ.Lenin adına SSRİ Dövlət Kitabxanası və SSRİ Elmlər Akademiyasının Kitabxanası vasitəsilə nəşrlərin mübadiləsini həyata keçirməyə davam edirdi. İş o yerə çatmışdı ki, SSRİ Xaricə Mədəni Əlaqələr Ümumittifaq Cəmiyyəti belə özünün bütün mübadilə əlaqələrini SSRİ EA-nın Kitabxanasına vermişdi.

Leninqrad mühasirədə olduğu dövrdə SSRİ Elmlər Akademiyasının Kitabxanası beynəlxalq kitab mübadiləsini davam etdirə bilmədiyi üçün SSRİ Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti İttifaq üzrə bu işi müvəqqəti olaraq SSRİ EA-nın Kitab şöbəsinə (Moskva şəhərində yerləşdiyi üçün) verdi. Beləliklə, 1941-1945-ci illərdə Mərkəzi Elmi Kitabxana Kitab şöbəsi vasitəsilə 197 təşkilatla kitab mübadiləsi aparmağa müvəffəq ola bildi. Onlardan 107-i ABŞ, 58-i Böyük Britaniya, 9-u İsveç, 10-u Avstraliya, 13-ü isə Kanadada yerləşirdi.

1944-cü ildən etibarən Mərkəzi Elmi Kitabxananın həm yerli, həm də beynəlxalq kitab mübadiləsi işində dönüş yarandı. Belə ki, son 4 ildə lazımi qədər ədəbiyyat, o cümlədən xarici nəşr komplektləşdirə bilməyən Kitabxana həmin ilin planına əsasən 4250 nüsxə əvəzinə 4802 nüsxə ədəbiyyat əldə etdi ki, onlardan da 1255-i (446 nüsxə Qərb dillərində, 809 nüsxə isə Şərqlərdə) xarici ədəbiyyat (kitab və jurnal) idi.

1945-ci ildə SSRİ EA-nın Rəyasət Heyəti beynəlxalq kitab mübadiləsi üzrə bütün səlahiyyətləri Kitab bürosundan alıb yənidən SSRİ EA Kitabxanasına həvalə etdi [13, s.193] və Mərkəzi Elmi Kitabxana əvvəllər olduğunu kimi ümumittifaq akademiya kitabxanaları şəbəkəsinin beynəlxalq kitab mübadiləsi sistemində fəaliyyətini davam etdirdi.

SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin 1945 il 23 yanvar tarixli qərarı ilə SSRİ EA Azərbaycan Filialın Azərbaycan Elmlər Akademiyasına çevrilməsi Mərkəzi Elmi Kitabxananın da kitab mübadiləsi işinə müsbət təsirini göstərdi. İlk dəfə olaraq Kitabxanaya İttifaq üzrə nəşr olunan və Elmi Tədqiqat İnstitutlarının təmayülünə uyğun bütün nəşrlərin məcburi nüsxəsinin alınması və fondda xarici elmi jurnalların sayının artırılması üçün kifayət qədər maliyyə vəsaiti ayrıldı. Nəticədə, 1947-ci ildə Kitabxanada 18900 nüsxə (ümumi fond 166675 nüsxə idi), 1948-ci ildə 20300 nüsxə (ümumi fond 187569 nüsxə), 1949-cu ildə isə 22182 nüsxə (ümumi fond 205096 nüsxə) xarici ədəbiyyat toplandı.

1946-1952-ci illərdə Qərb kitabxanaları 200 adda Sovet dövrü nəşrlərinə abunə olmuşdular. Onların arasında “Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri” jurnalı, “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı (indiki Azərbaycan), Mərkəzi Elmi Kitabxananın bülletenləri və s. vardı.

Müharibədən sonrakı ilk illərdə respublika İran (Cənubi) Azərbaycanına kitabların göndərilməsinə böyük diqqət ayırırdı. 1945-1948-ci illər ərzində Azərbaycan bədii ədəbiyyatı “xalq de-

mokratiyası” ölkələrinə, məsələn, Bolqarıstana göndərilməyə başladı. 1947-ci ildə klassiklərin və müasir Azərbaycan yazıçılarının əsərləri Orta və Yaxın Şərq ölkələrinə göndərildi.

Kitab mübadiləsi “xalq demokratiyası” ölkələrindən gələn nümayəndə heyəti ilə görüşlər zamanı da həyata keçirilirdi. Belə ki, 1951-ci il dekabrın 24-dən 31-nə kimi alban mədəniyyəti nümayəndə heyətinin Azərbaycana səfəri zamanı onlara kitablar bağışlanmışdı. 1954-cü ildə Azərbaycanda olarkən çin mədəniyyət xadimlərinə 39 kitab hədiyyə olunmuşdu [14].

Sonrakı illərdə (1945-1961-ci illər) Mərkəzi Elmi Kitabxana Bolqarıstan, Çexoslovakiya, Polşa, Rumıniya, Macarıstan və ADR kitabxanaları, xüsusilə də elmi və milli kitabxanalarla sənəd mübadiləsinin inkişafına xüsusi diqqət yetirirdi. Lakin kapitalist ölkələrilə birbaşa kitab mübadiləsi aparmaq hüququnun yalnız V.İ.Lenin adına SSRİ Dövlət Kitabxanasına və “Beynəlxalq kitab”a məxsus olması Mərkəzi Elmi Kitabxananın oxucularını tələb olunan xarici ədəbiyyatın ancaq 20 faizi ilə təmin etməyə imkan verirdi. Beynəlxalq kitab mübadiləsi prosesi çox ciddi nizamlanır və yoxlanılırdı.

Bu azmış kimi, 1950-ci ildə Moskva beynəlxalq kitab mübadiləsi ilə bağlı qaydaları bir qədər də sərtləşdirdi. Belə ki, elmi kitabxanaların və ETİ mərkəzlərinin daxil olduğu vahid mərkəzləşdirilmiş idarəetmə sisteminin yaradılmasına yönəlmiş bir sıra dövlət qərarları qəbul edildi. Bütün komplektləşdirmə mənbələri üzrə xaricdən ədəbiyyat alınması müvafiq qərarlarla ciddi surətdə nizamlanır, SSRİ Nazirlər Kabinetinin Elm və Texnika üzrə Dövlət Komitəsi nəzdində xüsusi bölmə tərəfindən əlaqələndirilir və yoxlanılırdı.

SSRİ-də müəyyən olunmuş qaydaya uyğun olaraq təxminən 1900 kitabxana, o cümlədən Mərkəzi Elmi Kitabxana xarici ədəbiyyat fonduna malik idi. Xarici ədəbiyyatın alınması üçün Azər-

baycan Elmlər Akademiyasına vəsait mərkəzdən ayrılır, Mərkəzi Elmi Kitabxananın tələb olunan xarici elmi ədəbiyyat siyahıları çox ciddi yoxlanılır və razılaşdırılırdı. SSRİ rəhbərliyi həm ideoloji, həm də iqtisadi mənfəəti düşünür, kitabxana fondlarına “zərərli” və təkrar xarici nəşrlərin daxil olmasını istəmirdi. Bütün bunlara baxmayaraq, informasiya müstəqilliyinin məhz bu cür təsəvvür edildiyi mədəni asılılıq şəraitində Mərkəzi Elmi Kitabxana və yüzlərlə digər kitabxana xarici ölkələrlə vasitəli kitab mübadiləsini davam etdirir, beynəlxalq informasiya mühitinin inkişafına çalışırdılar.

1950-ci illərin əvvəllərində Qərb mətbuatı və elmi ictimaiyyəti SSRİ kitabxanaları ilə beynəlxalq kitab mübadiləsinin belə sərt şəkildə mərkəzləşdirilməsinin mənfi təsirlərini qabartmağa başlamışdı.

1954-cü ildə SSRİ YUNESKO-ya üzv olduqdan sonra Mərkəzi Elmi Kitabxananın Asiya, Afrika və Latın Amerikasının gənc dövlətlərinin elm və təhsil müəssisələri ilə beynəlxalq kitab mübadilələri genişləndi və elmi kommunikasiyalar yarandı.

1955-ci ildə Sovet kitabxanalarına xarici ölkə kitabxanaları ilə sərbəst məktublaşmaq hüququ verildi. Mərkəzi Elmi Kitabxana bu imkandan istifadə edərək kitab mübadiləsi təklifi ilə xarici kitabxanalara saysız məktublar göndərməyə başladı ki, bu da tezliklə öz müsbət nəticəsini verdi. Həmin kitabxanalardan razılıq cavabı alan Kitabxana xarici ədəbiyyatın daha geniş mübadiləsinə nail olmaq üçün mübadilə fondunun bütün imkanlarını səfərbərliyə aldı və ilk dəfə olaraq tərcüməçi ştatı təsis edildi. Bu hazırlıq özünü növbəti illərdə-müstəqil beynəlxalq kitab mübadiləsi dövründə doğrultdu.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. www.anl.az
2. lib.bsu.edu.az
3. Rüstəmov Ə.M. Patentlər və əmtəə nişanları: tərtibi, mühafizəsi, axtarışı. – Bakı, 2004. – 443 s.
4. Государственный Архив Самарской Области, О. 1. Д. 66. Л. 1068.
5. Ленин В.И. О задачах Публичной Библиотеки в Петрограде // Полн. собр. соч.- 5-е изд.- Т.35.- М.: Политиздат, 1969.- С. 132-133.
6. Маркина А.В. В.И.Ленин и вопросы централизованного книгоснабжения библиотек // Централизация библиотечного дела: итоги и перспективы: Межвуз. сб. науч. трудов / МГИК.- М., 1982.- С. 26-37.
7. Ленин и библиотечное дело / Гос. Б-ка СССР им. В.И.Ленина.- М.: Книга, 1969.- 407 с.
8. Информационный бюллетень Всесоюзного Общества Культурной связи с границей (ВОКС). 1926. №41. С.9.
9. Космач В.А. Книгообмен и сотрудничество библиотек Германии и Беларуси в 1925-1932 гг.: фрагменты из истории рапалльской политики /Менеджмент библиотек учреждений образования : материалы IV междунар. конф., Витебск, 27-29 мая 2003 г. С. 71-75.
10. М.М.Гасанова, Т.Д.Садыхова, Н.Б.Листенгартен. Центральная Научная Библиотека Академии Наук Азербайджанской ССР за годы Советской власти // Вопросы Библиотечно-Библиографической и информационной работы, 1988, с. 7-20.
11. V.Ömərov. Azərbaycan-İtaliya mədəni inteqrasiyası (XX əsrin ortalarından müasir dövrdək)/ Səs.- 2013.- 7 sentyabr.- s.15
12. Абрамов К. И. История библиотечного дела в СССР / К. И. Абрамов. - 3-е изд., перераб. и доп. - М. : Книга, 1980.- 351 с/

13. Гodelюк О.Ю. Международный книгообмен—одна из важнейших форм международных связей Академии наук СССР // Из истории библиотечного дела и библиографии: Сб. науч. тр. / БЕН СССР, СО АН ГПНТБ СССР, БАН СССР,- М., 1978.- С. 181-198.

14. Гасымлы М.Дж. Азербайджан в международных культурных связях (1946-1990 гг.). - Тбилиси, изд. Артану-чи, 2005, 300 с.

15. АМЕА МЕК-nin arxiv sənədləri, 1925-1960-cı illər.

**А.Алиева-Кенгерли
Н.Бабаханова**

ИЗ ИСТОРИИ МЕЖДУНАРОДНОГО КНИГООБМЕНА ЦЕНТРАЛЬНОЙ НАУЧНОЙ БИБЛИОТЕКИ (1925-1955 годы)

ЦНБ НАН Азербайджана первой в республике начала вести международный книгообмен. В статье представлен краткий очерк истории международного книгообмена ЦНБ НАН Азербайджана в 1925-1955 годы, характеризуются основные этапы его развития.

**А.Aliyeva-Kangarly
N.Babakhanova**

ON HISTORY OF THE INTERNATIONAL BOOK EXCHANGE OF CENTRAL SCIENTIFIC LIBRARY (1925-1955 YEARS)

The CSL of National Academy of Sciences of Azerbaijan is the first library which started international book exchange in Republic. The article provides a brief history of international book exchange of CSL of NAS of Azerbaijan during 1925-1955 years, and characterizes the main stages of its development.